

UOT kod-32

Ülkər İMAMƏLİYEVƏ,

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun Politologiya və sosiologiya
kafedrasının baş müəllimi
imameliyeva_ulker@mail.ru

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HÜQUQİ DÖVLƏTİN ROLU

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, sosial orqanizm, təsisatlar kompleksi, demokratiya, transformasiya

Key words: civil society, legal state, social organism, complex of institutions, democracy, transformation

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, социальный организм, комплекс институтов, демократия, трансформация

Siyasi sistemin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri onun vətəndaş cəmiyyəti ilə nisbətidir. Siyasi və sosial sahələrin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənərkən “vətəndaş cəmiyyəti” kateqoriyasından istifadə edilir. “Vətəndaş cəmiyyəti” dedikdə cəmiyyətin tipi, onun sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi təbiəti, inkişaf və yetkinlik səviyyəsi nəzərdə tutulur. O həm müəyyən təsisatlar kompleksi, həm də ictimai münasibətlər sistemidir. Vətəndaş cəmiyyəti sosial orqanizmin tərkib hissəsi olub demokratiyanın başlıca şərti və onun əsas göstəricisidir. Hələ qədim zamanlardan insanlar azad olmaq və ədalətli dövlət yaratmaq arzusunda olmuşlar.

Uzun müddət “vətəndaş cəmiyyəti” və “dövlət” anlayışları eyniləşdirilmiş, onlar arasındakı fərq digər anlayışların köməyi ilə izah edilmişdir. Yunan cəmiyyətində vətəndaşlıq, idarəçilik forması, dövlət idarəçiliyinin xüsusiyyətləri “politika” adlandırılmışdır. İlk dəfə Aristotel (e.ə. 384-322) “Politika” əsərində vətəndaş cəmiyyətindən bəhs etmiş və onu xüsusi mülkiyyətlə əlaqələndirmişdir. Aristotel yazırdı: “vətəndaşların iqtisadi,

di, sosial və siyasi həyatı onların polisə tabe olmasından asılıdır”.

T.Hobbs (1588-1679) ilk dəfə “Leviatan, yaxud kilsə və vətəndaş dövlətinin materiyası, forması və hakimiyyəti” əsərində (1651) “vətəndaş cəmiyyəti” terminindən istifadə etmişdir. O, vətəndaş cəmiyyəti haqqında yeni konsepsiya irəli sürmüş və vətəndaş cəmiyyəti ilə dövləti eyniləşdirmişdir. Belə yanaşma yeni dövrə qədər davam etmişdir.

XVII əsrin ikinci yarısından etibarən sosial və siyasi sahələr arasında sərhədlər yaranmış, “cəmiyyət” və “dövlət” anlayışları müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində “vətəndaş cəmiyyəti” ideyasına maraq mövcud qayda-qanunların böhran və köhnə ideyaların iflası ilə bağlı idi. Tədricən “vətəndaş cəmiyyəti” ideyası Qərbdə siyasi fikrə və azadlıq hərəkatına stimül vermişdir.

Ş.Monteskye (1689-1756) “Qanunların ruhu haqqında” əsərində (1748) vətəndaş cəmiyyətini insanın təbii halı, ailə və qəhrəmanlıq dövründən sonrakı dördüncü pilləsi hesab etmişdir. Ona görə, hər bir dövlətdə üç hakimiyyət növü vardır.

XVIII əsrin filosofları Qrotsi və Lokk ilk dəfə “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışını dövlətdən fərqləndirmişlər. C.Lokk, A.Ferqüson, J.J.Russo və başqaları vətəndaş cəmiyyətinə siyasətə qədər və siyasətdən kənar təbii qanunlarla yaşayan bir toplum kimi baxmışlar. Con Lokk (1632-1704) vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu üçün zəruri olan fərdi azadlıq və burjua liberalizmi ideyalarının müəllifidir. O, yaşamağı, azadlığı və mülkiyyətə sahib olmağı insanların təməl haqları hesab

etmişdir. Onun fikrincə, dövlət vətəndaşların təbii hüquq və azadlıqlarını qorumaq məqsədilə yaradılır. Vətəndaşlar isə dövlətə, qanunlara tabe olmaqla öz vəzifə və borclarını yerinə yetirirlər. Con lokk “Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat” əsərində qeyd edirdi ki, vətəndaş cəmiyyətində yaşayan şəxs üçün qanunlarda istisna ola bilməz.

J.J.Russo (1712-1778) “İctimai müqavilə” əsərində (1761) vətəndaş cəmiyyətini dövlətdən sonrakı mərhələ hesab etmişdir.

İ.Kant (1724-1804) vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını hər kəsin azadlığı ilə hamının azadlığının nisbətində müəyyənedici amil hesab etmişdir. Ona görə, vətəndaş cəmiyyəti insanların azadlığı və bərabərliyinə, cəmiyyət üvlərinin müstəqilliyinə əsaslanır.

H.Spenser (1820-1903) vətəndaş cəmiyyətini bəzən dövlətə qarşı qoymuş, P.Peyin dövləti şərqüvvə hesab etmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının hazırlanması Hegelin (1770-1831) adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti uzun tarixi prosesdə orta əsrlərdən yeni dövrə qədərki müddətdə yaranmışdır. Hegel “Hüquq fəlsəfəsi əsərində ailə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını şəxsiyyətin azadlığının zəruri şərti hesab etmişdir. O, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin münasibətini siyasi rasionallıq baxımından müəyyənləşdirməyə üstünlük vermişdir.

Hegeldən sonra K.Marks (1818-1883) vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasını işləyib hazırlamış və bu cəmiyyəti tarixi fenomen, tarixi inkişafın nəticəsi hesab etmişdir. Marksist nəzəriyyədə dövlət ümumi, vətəndaş cəmiyyəti isə şəxsi marağı ifadə edir və o, maddi sfera kimi qəbul edilir.

A.Tokvil (1805-1859) “Amerikada demokratiya” adlı əsərində (I cild: 1835; II cild:1840) Amerika cəmiyyətinin siyasi həyatını təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, ABŞ demokratiyasının uğurları ilə yanaşı, nöqsanlarını (çoğunluğun azlıqların hüquqlarını lazımi səviyyədə müdafiə etməməsi, icra aparatının böyüklüyü və ifrat dövlət məsrəfləri, qanunların tez-tez dəyişməsi və s.) da təhlil etmişdir. Tokvilə görə, vətəndaş cəmiyyəti icma münasibətlərinə əsaslanır. O da Ş.Mönteskye kimi güclü və mərkəzləşdirilmiş dövlətin mövcud olmasını, fərdlərin və ya sosial

qrupların həyatına zorakı müdaxilə təhlükəsi yaranarsa, onların siyasi azadlıqlarının qorunmasını dəstəkləmişdir. Qərbi Avropa və Amerika siyasətçiləri A.Tokvilin liberal demokratiya konsepsiyasına tərəfdar çıxmışlar[3, s.425].

Oksford universitetinin professoru L.Zidentop “Avropada demokratiya” əsərində Avropa dövlətlərində demokratiyanın inkişafında baş verən mürəkkəb proseslərin təhlilini vermişdir.

K.Popper “Açıq cəmiyyət və onların düşmənləri” (1945) və C.Soros “Dünya kapitalizminin böhranı, açıq cəmiyyət təhlükədə” əsərində vətəndaş cəmiyyəti üçün yaranmış təhlükələrdən bəhs etmişlər.

Xarici ölkələrin bir qrup alimləri (A.Cefri, D.Xelz, İ.Kravçenko və b.) vətəndaş cəmiyyətini solumun bir halı, xüsusi tipli dövlət, digər qrup (Y.Habermas, V.V.Vityuk və b.) isə onun cəmiyyətin bir sferası və dövlətsiz cəmiyyət hesab etmişlər.

Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyətinin nəzəri əsaslarının işlənilməsi hazırlanmasında A.Arato, R.Darendorf, D.Koen, F.Hayek, Y.Habermas və başqalarının xidməti olmuşdur. Onların əsərlərində vətəndaş cəmiyyəti haqqında Qərb düşüncəsi ilə bağlı təsəvvürlər öz əksini tapmış, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşan vətəndaş cəmiyyətinin nailiyyətinə, bu cəmiyyətin subyektlərinin əhalinin həyatındakı roluna, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasındakı münasibətlərə diqqət yetirilmişdir. P. Darendorfa görə, “vətəndaş cəmiyyəti imtiyazların ləğv edilməsi, habelə hamı üçün ümumi olan normaların yaradılması və saxlanması deməkdir... onun mahiyyəti aşkarlıqda, azadlıqdadır”.

A.Seliqmanın “Vətəndaş cəmiyyəti ideyası” adlı kitabında bu ideyanın yaranmasından vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına qədərki proseslər Qərb alimlərinin elmi araşdırmaları əsasında şərh edilir. Ona görə, “vətəndaş cəmiyyəti ideyası bir çoxları üçün sosial quruluşun elə etik idealını təcəssüm etdirir ki, o, fərdi mənafe və sosial xeyir arasındakı ziddiyyətləri aradan götürməyə də, heç olmasa, onları barışdırır”[5, s.13-21]. Elmi ədəbiyyatda vətəndaş cəmiyyəti müxtəlif mövqələrdən izah olunur. O, dövlətdən asılı olmayan, lakin onunla əlaqəsi olan, cəmiyyət üzvləri arasın-

da inkişaf edən iqtisadi, hüquqi, mədəni və siyasi münasibətlər kimi səciyyələndirilir.

V.P.Puqaçov və A.İ.Solovyova görə, vətəndaş cəmiyyəti azad və bərabərhüquqlu insanların bazar münasibətləri və demokratik, hüquqi dövlətçilik şəraitində dövlət tərəfindən tənzimlənən müxtəlif qarşılıqlı münasibətlərini ehtiva edir.

K.S.Hacıyev mülkiyyətin milliləşdirilməsinin vətəndaş cəmiyyətinin milliləşməsi ilə əlaqəsinə diqqət yetirmişdir.

Q.F.Slesarov vətəndaş cəmiyyətindən demokratik dövlətdə formalaşan və inkişaf edən insan birliyi kimi bəhs etmiş və onun səciyyəvi cəhətlərinə diqqət yetirmişdir:

-cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində könüllü yaranan qeyri-dövlət strukturlarına (birlik, təşkilat, assosiasiyalar, mərkəzlər, fondlar və s.) malikdir;

-iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, dini və digər qeyri-dövlət münasibətlərinin məcmusudur.

Vətəndaş cəmiyyəti ümumi anlayış olsa da, bəzi tədqiqatçılar onun ümumiliyini məhdudlaşdırırlar. Fransız politoloqu J.Kermanna görə, vətəndaş cəmiyyəti şəxsiyyətlərarası münasibətlərin və sosial qüvvələrin çoxluğunu səciyyələndirən həmin cəmiyyəti təşkil edən qadın və kişiləri dövlətin müdaxiləsi və köməyi olmadan birləşdirir. Tədqiqatlarda vətəndaş cəmiyyəti ailə-qohumluq və etnik münasibətlərdən kənar təsəvvür olunur ki, bu da “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışını məhdudlaşdırır.

Vətəndaş cəmiyyətini milli, dini və digər ənənələrdən, davranış stereotiplərindən, mənəvi, etik norma və dəyərlərdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Siyasi mühit cəmiyyət üzvlərinin həyatından kənar mövcud olmadığı kimi, vətəndaşlar da siyasi mühitə təsir göstərirlər. Vətəndaş cəmiyyətinin hakimiyyət strukturlarına və siyasətə təsiri siyasi özgələşməni məhdudlaşdırır və aradan qaldırır. Vətəndaş cəmiyyəti idealla real vəziyyətin nisbətini, cəmiyyət, hakimiyyət, siyasət və insanın daimi təkmilləşmə prosesini əks etdirir. Onun labüdlüyü tarixi zərurətdən doğur.

XX əsrin 70-80-ci illərində dünyada baş verən siyasi dəyişikliklər (Yunanistan, İspaniya və Portuqaliyada avtoritar rejimlərə son qoyulması və demokratikləşməyə meyl, Şərqi Avropada və

SSRİ-də totalitar rejimin dağılması və s.) vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün imkan yaratdı. Cəmiyyətin transformasiyası şəraitində mədəniyyətin qorunub saxlanması, şəxsiyyətin azad inkişafı keçid dövrünün və açıq cəmiyyətin əsas tələbinə çevrildi. Vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırmaq insanların maraq və tələbatlarının, hüquq və azadlıqlarının qorunmasını özündə ehtiva edən strategiyanın prioritet istiqaməti oldu.

Siyasi sistemin ilk əsası olan vətəndaş cəmiyyəti dövlətlə şərtlənir və müəyyən olunur. Dövlət vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi bir tərəfdən sosial-iqtisadi və mədəni sferanın, digər tərəfdən siyasi həyatın inkişafına imkan verir. Vətəndaş cəmiyyəti elə böyük ictimai qüvvədir ki, dövlət onunla hesablaşmaya bilməz. O, müstəqil fərdlərin məcmusu deyil, insanların birlik forması, müxtəlif qurumların toplusudur. Vətəndaş cəmiyyəti fərdi, qrup və regional mənafehlərin təzahür sahəsidir. Onun tələbləri dövlətin iradəsi ilə formalaşır. Dövlətin demokratikliyi vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Vətəndaş cəmiyyəti müəyyən şərtlər əsasında formalaşır:

-dövlətin demokratik və hüquqi olması;

-vətəndaş suverenliyi;

-şəxsi mülkiyyət və onun toxunulmazlığı;

-azad bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi;

-inzibati hakimiyyət və konstitusiyaya idarəçiliyi.

Vətəndaş cəmiyyətini müəyyən cəhətlər səciyyələndirir:

-legitimlik;

-siyasi, hüquqi, sosial, psixoloji münasibətlərdə cəmiyyət üzvlərinin azad iradəyə malik olması;

-demokratiyanın ümumiliyi;

-hakimiyyətin səmərəliliyi.

Vətəndaş cəmiyyətinə sosiomədəni və dini sfera, sosial təsisat və qurumlar daxildir. Burada cəmiyyət üzvlərinin və kollektiv qurumların özünü reallaşdırması təmin olunur. İctimai birliklərin yaradılması və fəaliyyətinə qanunla bəzi hallarda yol verilmir:

-məqsədi və ya fəaliyyət metodu mövcud quruluşu devirməyə, zorakılıqla dəyişməyə yönəldikdə;

-hərbiləşdirilmiş ictimai birliklər və silahlı bir-

ləşmələr yaratmağa cəhd göstərdikdə;

- müharibə, zorakılıq və qəddarlığı təbliğ etdikdə;
- sosial, irqi, milli və dini ədavəti qızışdırdıqda;
- qeyri-leqal fəaliyyət göstərdikdə;
- əhalinin sağlamlığı və mənəviyyətinə, vətəndaşların hüquq və mənafeyinə qəsd etdikdə.

Vətəndaş cəmiyyətində iqtisadiyyatın inkişafı cəmiyyətin sağlamlığı, mənəvi, etnik, sosial yönümləri və intellektual səviyyəsi ilə əlaqədardır. Müasir şəraitdə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində cəmiyyət üzvlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, sağlamlığın qorunmasına, əmək haqqının kompensasiyasına təminat verilməsinə və s. xüsusi diqqət tələb olunur. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etmiş sturturu olmadan demokratiya ola bilməz.

Siyasi həyatın getdikcə mürəkkəbləşməsi, insanların azadlıq və demokratiya ideallarını həyata keçirmək tələbatı ictimai birliklərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti məhz bu birliklər əsasında qərarlaşır və insanların gündəlik həyatına dövlətin ifrat müdaxiləsinin qarşısını alır. Bu qurumlar cəmiyyət üzvlərinə daha səmərəli və inamla hərəkət etmək imkanı verir və kollektiv iradəni stimullaşdırır.

“Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda (13 iyun 2000) qeyd olunur ki, demokratik inkişaf qeyri-hökumət təşkilatlarının cəmiyyət həyatında rolunu artırır. Hazırda vətəndaş cəmiyyəti dövlətin iştirakı olmadan ictimai hiyati təşkil edən və tənzimləyən bir sahəyə çevrilmişdir. Demokratiyanın yüksək inkişaf etdiyi dövlətlərdə vətəndaş cəmiyyəti təkmil ictimai şəbəkə kimi fəaliyyət göstərir” [1, s.14].

Siyasi hüquq və azdıqlar sisteminin mühüm komponentlərindən olan birləşmək hüququ Konstitusiyanın 58-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu maddəyə görə, hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birliklər yaratmaq və ya bu birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bu, siyasi plüralizmin və çoxpartiyalılığın ictimai həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsinin göstəricisidir.

Vətəndaş cəmiyyəti mürəkkəb struktura malikdir. Onun strukturuna iqtisadi, siyasi təşkilatlar və hərəkatlar, vətəndaşların ictimai fəaliyyətinin

müxtəlif formaları: mitinq, yığıncaq, tətilər, yerlərdə və əmək kollektivlərində ictimai özünüidarə orqanları, qeyri-dövlət KİV daxildir. Bu sıraya partiyaların aid edilməsi mübahisəli məsələdir. Belə ki, dövlət strukturlarında təmsil olunmuş və hakimiyyət orqanlarına cəlb edilmiş iqtidar partiyası vətəndaş cəmiyyətinin subyekti ola bilməz. Lakin çoxpartiyalılıq şəraitində hakimiyyətdə olmayan siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyətinin subyekti kimi çıxış edə bilirlər. Vətəndaş cəmiyyətini təşkil edən qurumlar hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsini özünüidarəyə həvalə etməklə hakimiyyətin mərkəzləşməsinə nail olur və qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edirlər.

Elmi ədəbiyyatda ictimai birliklərlə bağlı müxtəlif adlara rast gəlmək olur:

-qeyri-hökumət təşkilatları (dövlətdən və onun strukturlarından asılı olmayan qurumlar);

-“üçüncü sektor” (cəmiyyətdə müstəqil rol oynayan qurumlar);

-ictimai təşkilatlar (vətəndaşlar tərəfindən yaradılan və cəmiyyətə məxsus qurumlar);

-“mənfəətsiz təşkilatlar” (biznes sferasına aid olmayan qurumlar).

Bu qurumlar ictimai birliklərin mahiyyətini tam ifadə etməsə də, anlayışı müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bir çox dillərdə ictimai təşkilatlar üçün müəyyən olunmuş termin yoxdur (Fransada “economie sociale”; Böyük Britaniyada “public charities”; ABŞ-da “not profit organizations”, “nonqovernmental organizations”, “voluntary organizations”; Yaponiyada “koeki hojin” və s.). Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi ictimai təşkilatları xüsusi kateqoriya kimi ayırır. Siyasi partiyalar, kilsə (məscid), həmkarlar təşkilatları və məşğulluq korporasiyaları ictimai təşkilat kimi qəbul olunur. Bir sıra ölkələrdə bu qurumların yaranması və fəaliyyəti üçün qeydiyyat tələb olunmur.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən SSRİ-də gedən demokratik proseslər qeyri-formal təşkilatların, ictimai fondların və sosial hərəkatların yaranmasına səbəb oldu. 1987-ci ildə SSRİ-də 30 min qeyri-formal təşkilat və birlik mövcud idisə, 90-cı illərin əvvəlində onların sayı iki dəfə artmışdı. Bu dövrdə əmək qabiliyyətli əhalinin yarısından çoxu müxtəlif qeyri-formal hərəkatlara tərəfdar olduğunu bildirmişdir.

Konstitusiyaya qəbul ediləndək Azərbaycanda yaranmış ictimai təşkilatların əksəriyyəti xeyriyyə cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri olsa da, sonralar onların fəaliyyət dairəsi genişlənməmişdir (1991-ci ilə qədər 15, 1999-cu ildə 1230-dan çox) 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda artıq 25 qadın, 40 gənc və 8 uşaq, 15 yaradıcılıq, 12 insan hüquqları təşkilatı, 500 humanitar, 400 digər problemlərlə məşğul olan təşkilat var idi.

Azərbaycanda ictimai birliklərin inkişafını 3 dövr üzrə (1991-ci ilə qədər; 1991-1999; 1999-2022) səciyyələndirmək olar. Uzun müddət Azərbaycanda üçüncü sektorun strukturlarının bir-biri ilə zəif əlaqəsi birgə fəaliyyət göstərməyə və proqramlar həyata keçirməyə imkan verməmişdir. Bu həm də ictimai birliklərin beynəlxalq əməkdaşlığa, donor axtarışına meyl etməsi ilə bağlı olmuşdur. Hazırda ictimai birliklər dünyanın əksər ölkələrində, xüsusilə demokratiyanın təşəkkül tapdığı regionlarda geniş yayılmışdır. Avropa Birliyində üçüncü sektor cəmiyyətin 1/3-1/4 hissəsini – 100 milyondan çox vətəndaşı əhatə edir. İctimai birliklər könüllülük, hüquq bərabərliyi, özünüidarə, qanunçuluq və aşkarlıq əsasında yaradılır. Onlar öz məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq üçün fəaliyyət göstərirlər:

-məqsədi və fəaliyyəti haqqında məlumatı sərbəst yayırlar;

-dövlət orqanlarında, siyasi və ictimai təşkilatlarda öz üzvlərinin mənafelərini təmsil edir və qoruyurlar;

-demokratik dəyərləri və mədəni irsi mühafizə edirlər;

-əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqəsinin problemlərini həll edir və onların hüquqlarını qoruyurlar;

-kütləvi informasiya vasitələrini təsis edirlər;

-mitinq, nümayiş, yığıncaqlar və digər kütləvi tədbirlər keçirirlər;

-hökumətin və inzibati orqanların fəaliyyətinə nəzarət edirlər;

- beynəlxalq ictimai birliklərə daxil olmaqla onlarla birbaşa əlaqə saxlayır, sazişlər bağlayırlar.

İctimai birliklər könüllülük əsasında birləşərək ittifaqlar, federasiyalar yaratmaq hüququna malikdirlər. 1999-cu ildə 95 təşkilatın iştirakı ilə Azərbaycan Milli Qeyri-hökumət Təşkilatları Fo-

rumu təsis edilmişdir. Qeyri-hökumət təşkilatları siyasi proseslərə qoşularaq əhalinin siyasi fəallığını artırır, seçkilərdə fəal iştirak edirlər. Bu qurumlar dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilmədiyi kimi, qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla onların da ictimai birliklərin fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilmir. İctimai birliklərin mənafelərinə aid məsələlər yalnız onların iştirakı və razılığı əsasında dövlət və təsərrüfat orqanları tərəfindən həll edilir.

Qeyri-hökumət təşkilatları insan haqlarını, sülhü, azadlığı qorumaq və demokratiyanın mahiyyətini anlatmaqla avtoritar dövlətin demokratikləşməsinə öz təsirini göstərirlər. 2004-cü ilin yayında 20 qeyri-hökumət təşkilatı birləşdirən “Azərbaycanda Vətəndaş cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası” yaradılmışdır. Bu qurumun üzvü olan Siyasi texnologiyalar Mərkəzi 1999-cu ildə təsis edilmiş və qeydiyyatdan keçmişdir.

Bu gün demokratik hərəkatın bir dəstəsi olan qadın hərəkatı müxtəlif istiqamətlərdə (milli müstəqillik, ərazi bütövlüyü, xalq hakimiyyəti və insan hüquqları) fəaliyyət göstərir. İlk qeyri-hökumət təşkilatı olan Azərbaycan Qadın hüquqlarının Müdafiə Cəmiyyəti 1990-cı ildə qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycanda qadın problemləri ilə məşğul olan dövlət qurumu olmadığı üçün 14 yanvar 1998-ci ildə Prezident Heydər Əliyev “Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi”nin yaradılması və “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” fərman imzalamış və sərəncam vermişdir. Hazırda ölkədə qadın hüquqlarını qoruyan çoxlu birliklər fəaliyyət göstərir.

Ölkənin ərazi bütövlüyü, demokratiya, müstəqillik uğrunda mübarizədə gənclər hərəkatı mühüm rol oynayır. Müstəqillik dövründə gənclər mitinq, nümayiş və tətillərdən uzaqlaşaraq təşkilatmış, öz qurumlarını yaratmışlar. Lakin bu təşkilatların pərakəndə fəaliyyətinə son qoymaq, onları dövlət səviyyəsində əlaqələndirmək, formalaşması və inkişafı üçün şərait yaratmaq məqsədilə 29 iyul 1999-cu ildə “Dövlət Gənclər siyasəti haqqında” qanun qüvvəyə minmişdir. Bu qanun gənclər siyasətinin prinsip və istiqamətlərini, təşkilatı-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

QHT-lər ictimai davranış normalarını müəyyən edən və onun həyata keçirilməsini təlqin edən təsisatlardır. Vətəndaşların müxtəlif birlikləri, qrup və assosiasiyaları onların davranışının formalaşmasına və dəyərlər sisteminin qərarlaşmasına güclü təsir göstərir. Demokratik inkişaf cəmiyyət üzvlərinin özünüidarədə fəal iştirakı üçün şərait yaradır. İctimai birliklərin çoxalması və dövlətin bu sahəyə diqqəti vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesini sürətləndirir. Vətəndaşların siyasi iştirakının hüquqi bazasını demokratik idarəetmə sisteminin hakim olduğu hüquqi dövlət təşkil edir. Müxtəlif qanunvericilik aktlarının yaranması əsasında siyasi iştirakın hüquqi bazası formalaşır və vətəndaşların siyasi iştirak fəaliyyəti qanunlarla tənzimlənir. İştirak demokratiyasının siyasi mexanizminin formalaşmasında hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin yaranması, onların qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi dövlətin formalaşması prosesi ictimaiyyətin onda iştirakından, insanların siyasi və hüquqi şüur səviyyəsindən asılıdır.

Qeyri-hökumət hüquq-müdafiə təşkilatlarına əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının (əlillər, kimsəsiz uşaqlar, müharibə iştirakçıları və b.) hüquq və azadlıqlarının müdafiə edən ictimai birliklər aiddir:

-bu birliklərin məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə etməkdir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindən asılı olaraq onların müxtəlif növləri vardır;

-bu tipli birliklər fayda götürmək üçün deyil, təmənnəsiz yardım etmək üçün fəaliyyət göstərirlər;

-qeyri-siyasi ictimai birliklərin bir növü olan bu qurumlar heç bir siyasi partiyayı və ya siyasi hərəkatı dəstəkləməirlər.

Hüquq müdafiə təşkilatlarına texniki, mənəvi və humanitar yardım üçün 1998-ci ilin iyununda insan hüquqları üzrə Resurs Mərkəzi yaradılmışdır.

Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması bir-birini qarşılıqlı stimullaşdıran proseslərdir. Vətəndaş cəmiyyəti insan hüquqlarını, hüquqi dövlət isə vətəndaş hüquqlarını qoruyur. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinin fa-

siləsiz təkmilləşməsini tələb edir"[4, s.169].

Hüquqi dövlət haqqında ilk ideyalar qədimdə yunan və Roma filosofları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Dövlətin hüquqi birlik olması ideyası Mark Tulliy Siserona (e.ə. 106-43) məxsusdur. Siseron dövləti xalq işi hesab etmiş, onu hüquq və mənəfe ümumiliyi nəticəsində çoxlu insanlar arasında razılıqla yaranan birlik kimi səciyyələndirmişdir. Ona görə, dövlət xalqın rifahı üçün yaradılır və o, fərdlər, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında ahəngdarlığa nail olmaqla insanların öz tələb atlarını ödəyə bilməsinə imkan verir. Siserona görə, qanunlar ədalətli olmalı və yaşayış qayda-qanunlar əsasında müəyyənləşməlidir. Demokrat yazırdı "dövlət qayda-qanuna möhtacdır, qayda və qanun onun üçün ən böyük sərvətdir. Qanun isə öz növbəsində hüquq və gücün birləşməsidir".

Tomas Cefferson 1816-cı ildə S.Kerçevala yazdığı məktubunda bildirirdi ki, "respublika hökumətinin hüquqi əsası hər bir vətəndaşın bərabər hüquqa, bərabər şəxsiyyət və əmlak hüququna, bərabər idarə etmək hüququna malik olmasıdır".

R.Dahla görə, "Demokratiya yalnız dövləti idarə etmək üsulu deyil, O həm də hüquqlar sistemidir, belə ki, hüquqlar demokratik siyasi təsisatların ayrılmaz hissəsidir. Hüquqi azadlıqlar elə "kərpiclər" dir ki, onlardan demokratik idarəetmə prosesi "yapılır".

Con Lokk "İdarəetmə haqqında iki traktat" əsərində yazırdı: "...insanlar öz fəaliyyətlərində, heç şübhəsiz ki, qanunlara tabe olmalıdırlar. Qanunlardan başqa onların iradəsi heç nə ilə əngəllənmir".

Corc Vaşinqton qeyd edirdi ki, "Səlahiyyətlərin lazımı qaydada bölündüyü və tənzimləndiyi dövlətdə azadlıq etibarlı şəkildə qorunur. Dövlət fraksiyaçıların onu parçalamaq cəhdlərinə qarşı davam gətirmək iqtidarında olmalıdır, o hər bir vətəndaşa göstərməlidir ki, qanunların sərhədləri haradan keçir və qanun hamı üçün şəxsi hüquqların və mülkiyyətin tam və sabit riayət olunmasını təmin etməlidir"[2, s.334].

Hüquqi dövlətin formalaşması prosesi həyati tələbatdır. Məhkəmə-hüquq islahatlarının əsas məqsədi hüquqi dövləti formalaşdırmaq, müstəqil

və ədalətli məhkəmə sisteminin fəaliyyət göstər-məsini, vətəndaşların demokratik idarəetmə siste-mində iştirakını təmin etməkdir. Heydər Əliyev vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və möhkəm-

ləndirilməsini, hüquqi dövlətin qurulmasını Azər-baycanın inkişafının başlıca şərti hesab etmiş-dir. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət bir-biri-ni şərtləndirsə də, bir-birini əvəz etmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Аббасов А.Ф. Общество и государство. Баку: MBM, 2007,108
2. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər. Melvil L. Urofsky. İqtisadi və siyasi Araşdırmalar Mərkəzi (FAR CENTRE), 2005, 487 s.
3. Антология мировой политической мысли В 2-х т. Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М: Мысль, 1997,832 с.
4. İsmayılov İ. Siyasət xalqın taleyidir. Bakı: Hüquq, 2007, 470 s.
5. Seliqman A. Vətəndaş cəmiyyəti ideyası. Bakı: Nurlar, 2005, 240 s.

Ulker Imamalieva

The role of the legal state in the formation of civil society

The article considers the civil society as a complex of institutions, as well as a system of social relations. The process of formation of civil society in the conditions of democracy and market economy is analyzed as a constantly improving process of formation of a person and society. The influence of the changes taking place in the world on the formation of civil society is determined. Attention is drawn to the role of the rule of law in ensuring the activities of civil society.

Улькер Имамалиева

Роль правового государства в формировании гражданского общества

В статье рассмотрена гражданское общество как комплекс институтов, а также как системы общественных отношений. Проанализирован процесс формирования гражданского общества в условиях демократии и рыночной экономики, как постоянно совершенствующийся процесс становления человека и общества. Определено влияние изменений, происходящих в мире, на формирование гражданского общества. Обращено внимание на роль правового государства в обеспечении деятельности гражданского общества.